

"महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे नेतृत्व आणि स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान"

डॉ. पी. बी. सिरसट

इतिहास विभाग प्रमुख

वसंतदादा पाटील पाटोदा

ता. पाटोदा जि. बीड.

प्रस्तावना : वैदिक काळाच्या सुरवातीला स्त्रीयांचे स्थान उच्च दर्जाचे होते. पण काही काळानी याचा दर्जा व महत्त्व हळूहळू कमी होत गेले. पण तरीही पुत्र व कन्या असा भेदभाव करण्यात आला नाही. अविवाहीत मुली व स्त्रीयांना विधवांना मानाचे स्थान होते. वैदिक काळापासुन स्त्रीयांचे स्थान महत्त्वाचे मानले जाते. 19 व्या शतकातील स्त्रियांची स्थिती व त्या शतकातील स्त्री सुधारकांचे कार्य, महिलांच्या परिषदा व संघटना, स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान, बिटीश सरकारने व भारत सरकारने पास केलेले स्त्री उद्दाराचे कायदे, स्त्री मुक्तीबद्दलचे चिंतन, स्त्रियांचे शिक्षण, सामाजिक चळवळी व स्त्रीया, विविध क्षेत्रांत कार्य करणाऱ्या महिलांचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे.

उद्दिष्टे:

१. यात स्त्रीवादाचा व संकल्पनेचा पूर्ण अभ्यास करता येईल.
२. स्त्रीवाचे जे वेगवेगळे मत भिन्नता आहे. हे पाहाता येईल.
३. स्त्रीवादाची वैशिष्ट्ये, उगम, विकास व अर्थ, स्वरूप, समजून घेता येईल.

भारताच्या स्वातंत्र्यापूर्वी व भारताला स्वातंत्र्य मिळाला नंतर अनेक काळ स्त्रीयांचे नेतृत्व निस्वार्थी होतेच. कारण पाहतो की स्वातंत्र्यलढा असे संयुक्त महाराष्ट्र असो की हैदराबाद मुक्ती लढा असो व गोवामुक्ती असो या महत्त्वाच्या लढ्यात स्त्रीयांनी मोठ्या प्रमाणात सहभाग व नेतृत्व केले आहे.

1818 साली खऱ्या अर्थाने पेशवाईचा अस्त झाला. आणि नंतर 1820 ते 1950 या काळात स्त्रीच्या प्रश्ना संबंधी चार बाबी समोर आल्या. सामाजिक सुधारणेची चळवळ - स्वातंत्र्य स्त्री चळवळ, जाती विरोधी चळवळ, कम्युनिस्ट, या बाबी समोर घ्या स्त्री नेतृत्वावर

उभा राहिलेल्या चळवळी होय. सामाजिक चळवळीच्या सुधारणेच्या चळवळीत उधारवादी चळवळीची बिजे होती.

महाराष्ट्रात स्त्री शक्तीचे नेतृत्व सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, लक्ष्मीबाई टिळक, काशीबाई कानीटकर, डॉ. रखमाबाई राऊत, जनाककाबाई शिंदे, डॉ. लक्ष्मीबाई जोशी, आनंदीबाई कर्वे या महत्वाच्या स्त्रियांनी महाराष्ट्रात नेतृत्व करून समाज जागृती निर्माण केली.

“19 व्या शतकात स्त्रियांसाठी केलेला महत्वपूर्ण कामगिरी म्हणजे स्त्रियांच्या उद्धारासाठी सावित्रीबाई सारखे अन्य आदर्श व उदात्त उदाहरण कमी पाहावयास मिळतात. सावित्रीबाईंच्या भारतीय स्त्रीच्या उत्थानासाठी केलेल्या सहदयी कार्याशी तुलना करता येत नाही.”

बाबा आढाव म्हणतात “सावित्रीबाईंचे संपूर्ण जीवन क्रांतीकारक होते.” याच्या नेतृत्वाची कल्पना येते. “स्त्री- पुरुष तुलना” या ग्रंथांनी समाजात खळबळ निर्माण केली. बुद्धि प्रमाण्यवादी विचारसरणी, तर्कचिकित्सा व निर्भीड मीमांसा हे खास वैशिष्ट्ये होते. सत्यशोधक समाजाच्या तत्वज्ञानांशी हे ताराबाईंचे विचार जुळतात. पंडिता रमाबाई यांचे नेतृत्व व समाज परिवर्तनसाठी पूर्ण वेळ देवून स्त्रियांचे प्रश्न निकाली काढण्यासाठी त्या प्रयत्नशील असत. त्यांनी 30 एप्रील 1882 रोजी पुण्यात “आर्य महिला समाज” ही महत्वाची संस्थानिर्माण केली. स्त्रियांचे ज्ञान वाढवावे, स्त्रियांना स्वातंत्र्य विचार करण्याची सवय लागावी. एकूणच स्त्रियांची परिस्थिती सुधारावी हा महत्वाचा उद्देश होता. हंदर कमिशनपुढे आपल नेतृत्व निर्माण करताना काही मागण्या केल्या. 1) मुलींच्या शाळा तपासण्याचे काम स्त्री इन्स्पेक्टरांनीच करावे. 2) स्त्रियांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या द्याव्यात. इतर महत्वाच्या मागण्या केल्या होत्या. “हिंदू संतमलिकेत जिचे नाव प्रविष्ट करता येईल आी पहिलजी ख्रिस्ती व्यक्ती म्हणजे पंडिता रमाबाई होती.”

रमाबाई रानडे यांनी सामाजिक नेतृत्वासाठी फार मोठी अहुती दिली आहे. “हिंदू लेडीज सोशल अँड लिटररी क्लबची स्थापना” सेवा सदन ची स्थापना, मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाचा संग्रह स्त्रियांच्या मतधिकारासाठी आंदोलन यात महत्वाची भूमिका निर्माण केली. रमाबाई रानडे यांना भारत सरकारने कैसर-ए- हिंद ही पदवी दिली आहे.

लक्ष्मीबाई टिळक हे नाव स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीत महत्त्वाचे आहे. सुरेख सहजीवन याचा आदर्श घालून दिली. लक्ष्मीबाईच्या कार्याचा उद्देश करतांना काही महत्त्वाच्या वेळी.

अनुगामिनी सहगामिणी।

परिचारिका आणि स्वामीनी।

शिष्य-गुरू दोन्ही दोन्ही।

ती प्रिय पत्नी निज पतीची।

या प्रमाणे महाराष्ट्रातील महत्त्वाच्या स्त्रीयांनी नेतृत्व करून समाजात महत्त्वाचे परिवर्तन घडवून आणले आहे. त्यामध्ये काशीबाई कानिटकर, डॉ. रखमाबाई राऊत, जनाक्का शिंदे, डॉ. आनंदी बाई जोशी, आनंदीबाई कर्वे यांनी देखील महाराष्ट्रात महत्त्वपूर्ण कामगिरी केलेली दिसून येते.

स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान :

कृषी संस्कृतीपासून स्त्रीयांना मानाचे स्थान नव्हते. तिचे काम फक्त 'चुल व मुल' इतकेच होते. पुरुषाचे अधिकाराचे बंधन पाळणे. आपली मुल व आपले घर संभाळणे अशा प्रकारे आपले जीवन काढावे ही धारणा समाजात होती. स्त्री ही एक उपभोगाची वस्तू आहे. असा समज पुरुषाचा होता. तिचा मानसिक, शैक्षणिक, बौद्धिक, विकास होऊ दिला जात नव्हता. या बंधनातून स्त्रीयांना मुक्त करण्यासाठी भारतातील प्रवक्ते पुढे आहे. भगवान गौतम बुद्ध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा बसवेश्वर, छत्रपती शिवाजी महाराज, राजाराम मोहनराय, स्वामी दयानंद सरस्वती, महात्मा फुले, गोपाळ हरी देखमुख, गोपाळ गणेश आगरकर, स्वामी विवेकानंद, राजश्री शाहू महाराज, धोंडो कर्वे, डॉ. राममनोहर लोहिया या प्रवक्त्याने स्त्री मुक्तीसाठी चळवळी उभारल्या त्यातूनच स्त्रीवादाचा जन्म झाला.

स्त्रीवादी चळवळीचा इतिहास पाहताना या चळवळीचे अनेक विभाग पडलेले आहेत. 1920 पूर्वीचा स्त्रीवाद "दि व्हिंडीकेशन ऑफ राईट्स ऑफ वुमेन" या ग्रंथात पुरुष व स्त्रीयांना समान हक्क, समान अधिकार याचा विचार करण्यात आला आहे. आणि हीच खरी स्त्रीवादी चळवळीची सुरुवात मानावी लागेल. चळवळीचा दुसरा कालखंड हा 1960 च्या नंतरचा करण्यात आलेला आहे. या काळात स्त्रीवादी चळवळीला फार मोठ्या प्रमाणात गती देण्यात आली. या काळात स्त्रीयांच्या अधिकारात मोठ्या प्रमाणात भर पडली. कुटुंब व विवाह विषयक अधिकार, गर्भपात करण्याचा अधिकार, मुलांना - मुलींना जन्म देण्याचा अधिकार,

महिलाना स्वातंत्र्य असावेत अशी मोठी मागणी करण्यात आली व स्त्रीयांच्या वरील अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी प्राधान्य देण्यात आले. स्त्रीवादाचा महत्वाचा टप्पा पुढे आला. प्रत्येक स्त्रीला तिच्या स्वातंत्र्याची व जीवन जगण्याची मुभा असावी. स्वातंत्र्य व समता याचा वापर स्त्रीयांनी केला पाहिजे ही संकल्पना पुढे आली समाजातील परिस्थितीनुसार पुरूषांच्या बरोबरीने सर्व न्याय हक्क मिळाले पाहिजेत. स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्याया विरुद्ध लढण्याची ताकत मिळाली पाहिजे. अशा प्रकारे शेवटच्या टप्प्यात स्त्री स्वातंत्र्याचा व्यक्तिकेंद्रीत विचाराला प्राधान्य देण्यात आले.

भारतातील समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षण, स्त्री-पुरूष समानता, या प्रकारचे महत्वाचे मुद्दे हाती घेऊन समाजामध्ये परिवर्तन व बदल करण्याचा प्रयत्न केला. व स्त्रीवादी चळवळीला सुरुवात झाली. ब्राम्हो समाज, प्रार्थना समाज, राकृष्ण मशिन, सत्यधर्म यानी स्त्रीच्या प्रश्ना संबंधात आवाज उठवला.

म. फुलेंनी स्त्रीयांच्या शिक्षणाचा आग्रह धरला स्त्री व पुरूष समानता निर्माण करण्याचे ठरवले स्त्रीयांचे पूर्ण स्वातंत्र्य हिरावून घेण्यात आले असे मत फुलेंचे होते. फुलेंच्या मते, ब्राम्हण व ब्राम्हणेत्तर वर्गातील स्त्रीयांचे शोषण कसे होते हे सांगितले आहे. म. फुलेंनी, स्त्री शिक्षण, बाल विवाह, सत्यशोधक विवाह, विधवा पुनर्विवाह, स्त्री प्रथावर बंदी हे उपक्रम हाती घेतले. गांधींनी पण स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला होता. गांधींच्या 1 स्त्रीयांचे हक्क, मतेस्त्रीने मुक्त होणे, म्हणजे पुरूषवर मात नाही. मुक्तहोणे म्हणजे आत्मभान येणे होय. स्वालंबी होणे होय. स्त्री व पुरूषाचे मैत्रीचे प्रेमाचे व जिद्दाळ्याचे संबंध असावेत. या दोघांनी कौटुंबिक जबाबदाऱ्या मिळून फार पाडाव्यात. तसेच स्त्रीयांनी आर्थिक स्वालंबी बनावे असे मत गांधीचे होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले मत मांडतांना म्हणतात. भारतातील स्त्री शोषणाला या देशातील रूढी, परंपरा, धार्मिक भूमिका कारणीभूत आहेत. रामायण, महाभारत, मनुस्मृती, पुराणे या ग्रंथांच्या माध्यमातून स्त्रीला गुलाम बनवण्यात आले आहे. शूद्र जातीतील स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणाविरुद्ध डॉ. आंबेडकर यांनी आवाज उठविला. "हिन्दू कोडबिलाच्या माध्यमातून स्त्रीयांना विशेष अधिकार देण्यासाठी संघर्ष केला."

स्त्रीवादी चळवळ ही केवळ इतर राजकीय विचारसरणी नाही. स्त्रीवाद एकमहत्वाची चळवळ होय. स्त्रीवाद, चळवळ समजता टिकवणारी समता निर्माण करणारी आहे.

माणसाला आपला हक्क, न्याय प्राप्त करून देणे. धर्म, नैतिकता या आधारे स्त्री व पुरुष यांच्या एकोपा निर्माण करणे होय.

समारोप :

१. स्त्रीवादाने कायदा, शिक्षण, भाषा, आध्यात्म, धर्म, कला, नितीव्यवस्था परंपरा या घटकाचे पूनर्मूल्यांकन झाले.
२. स्त्रीयांचे आप आपसातले मतभेद दूर होऊन स्त्रीयांमध्ये हितसंबंधाचा विचार करण्यात आला.
३. पुरुष प्रधान संस्कृतीला स्त्रीवादांनी शह देण्यासाठी मोठ मोठ्या चळवळी निर्माण केल्या गेल्या.
४. स्त्रीवाद ही दास्यत्व व दैवत्व झुगारून स्त्रीला माणूस ओळखण्याचा प्रयत्न झाला. कृत्तशिलतेची असणारी विचारसरणी आहे.
५. माणूस हा विवेकशील प्राणी आहे या स्त्रीवादाचे तत्त्वज्ञान आधारित आहे.

संदर्भ :

१. भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन - डॉ. एस.एस. गाठाळ.
२. भारतातील महिला - रासम, वासंती.
३. भारतीय स्त्रीवाद - शोभा नाईक
४. हैद्राबाद मुक्तिलढा व महिलांचे योगदान - सुलभा धारूरकर.
५. भारतीय स्त्री जीवन - गीता साने.
६. स्त्री जीवनाची वाटचाल - सरोजनी बाबर.
७. भारतीय स्त्री - सुधा रिसबूड.